

Г.О. Балл

РАЦІОГУМАНІЗМ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЇ

Розкривається сутність раціогуманізму як світоглядної та методологічної орієнтації. Характеризуються її головні настанови, що стосуються: а) взаємодії суб'єкта зі світом; б) його взаємодії з іншими суб'єктами; в) гуманізації соціальних уявлень і соціальної поведінки; г) методології людинознавства (із приділенням найбільшої уваги психології особистості).

Ключові слова: гуманізм, раціогуманізм, культура, особа, особистість, гармонія.

1. Будемо виходити з трактування **гуманізму** як поєднання *гуманності* (базованого на *емпатії* доброго, прихильного ставлення до людей та, наскільки можливо, й до інших живих істот) та настановлення на *партнерську взаємодію* людей та людських спільнот. Її атрибутами є повага – до партнерів і до себе – і *фасилітація* особистісного зростання кожної людини (*інструментального* – у бік збагачення її здатностей і *мотиваційного* – у бік «неперервного розвитку ціннісно-сислової системи свідомості через перехід-входження у спільноти дедалі вищого порядку» [34, с. 46]). Гуманізм передбачає (у термінах А. Маслоу [19]) допомогу партнерам не лише у задоволенні – зараз і в майбутньому – їхніх *дефіцітарних* потреб, а й у їхньому прилученні до переживання й реалізації *буттєвих* цінностей – добра, істини, краси, справедливості, досконалості тощо. Сама гуманістично орієнтована активність постає для її суб'єкта такою реалізацією, даючи йому – попри неминучі труднощі і втрати – високу радість. Отже, гуманістичний підхід є не однобічно альтруїстичним, а радше – про що писав Маслоу – таким, що трансцендує дихотомію егоїзму й альтруїзму.

З урахуванням вищесказаного, було зроблено спробу окреслити (передусім, у психологічному аспекті) головні *принципи сучасного гуманізму* [7]. Спе-

цифіка **раціогуманістичної орієнтації** [5; 9] (при ототожненні понять *ratio* і *розум*) полягає у підкреслюванні одного з них, а саме принципу *гармонійного раціоналізму*: він передбачає визнання *інтелектуальної культури* (що знайшла найповніше втілення у науках – «точних» і гуманітарних – і у філософії) одним із найважливіших здобутків людства та вимагає максимального використання цього багатства, у його гармонійній взаємодії з іншими складниками культури, у пізнавальних і практичних цілях.

Потреба у вказаному підкреслюванні постала у зв'язку із посиленням у наш час антиінтелектуалістичних настроїв і схильності протиставляти гуманізм раціоналізмові. Такого роду настрої постали реакцією на бурхливе зростання механістичних, дисгармонійних форм інтелекту і на їх застосування у війнах і готуванні до них, у насаджуванні екологічно шкідливих технологій, у корисливому маніпулюванні свідомістю й поведінкою великих мас людей і т. п. Проте обурення цими явищами (хоч яке слушне) не виправдовує антиінтелектуалізму: адже щоб послабити небезпеки, породжені незбалансованим інтелектом, доводиться знову-таки залучати інтелект – але *збалансований, гармонійний*. Найістотніші властивості останнього (у його досить розвиненій формі) полягають у наступному: а) він не зводиться до стандартизованих (і отже, таких, що легко піддаються формалізації, технологізації, автоматизації) варіантів, відомих під назвою *розсудку*, а постає творчим, готовим до опрацювання суперечностей *діалектичним розумом*; б) він налаштований на якнайповніше та якнайглибше охоплення світу із доланням часових, просторових і змістових обмежень, а також на *цілісну духовність*, тобто на прилучення до найвищих цінностей у їхній єдності; в) він являє собою єдність *логічно опрацьовуваних* складових та *інтуїтивних*, просякнутих емоціями.

2. Тож стисло окреслимо **головні настанови раціогуманізму як світоглядної орієнтації**. Розпочнемо із принципів щодо **взаємодії суб'єкта** (індивідуального або колективного) **зі світом**.

2.1. Зважаючи на ситуацію у сучасному світі, на перше місце тут варто поставити **екологізм**, трактований як спрямованість на збереження умов «кое-

волюції людини і Природи» [23, с. 127]. Виходячи з незаперечного факту перебування усіх мешканців Землі «в одному човні», ця настанова передбачає гармонійне поєднання *глобалізму* (тобто чіткого усвідомлення глобальних тенденцій і небезпек та здійснення, на базі такого усвідомлення, системних дій) і *локалізму* – поважання і врахування локальних особливостей, цінностей та інтересів.

2.2. Наступний принцип утворюють **конструктивізм** (активне ставлення до світу, готовність впливати на нього, керуючись гуманістичними цінностями) **у поєднанні з реалізмом** (поважанням об'єктів такими, якими вони є, із притаманними їм закономірностями). Відповідно, конструктивні впливи здійснюються насамперед шляхом виявлення позитивних (відповідних гуманістичним цінностям) можливостей змінювання (зокрема, розвитку) об'єкта, значущого для суб'єкта діяльності, і наступного *регулювання* цього змінювання задля сприяння реалізації таких можливостей.

2.3. Настанова на поєднання реалізму й конструктивізму знаходить конкретизацію у низці похідних принципів. Це, насамперед, принцип **орієнтованості на культуру**, який заохочує *спирання* на культуру, у її різних виявах, і *підтримку* її гармонійного розвитку. Йдеться про «культуру в широкому антропологічному розумінні цього терміна», яке «дозволяє звести разом різні сторони людської діяльності, спрямовані на розвиток самої людини та людських спільнот» [28, с. 150]. (Утім, культура містить у собі й компоненти, що «протидіють розвитку» [27]; їх бажано обмежувати, пам'ятаючи, однак, що «боротьба з поганим має виражатися передусім в утвердженні цінного, збагачувального, прекрасного» [21, с. 92]). Культуру в цілому можна змістовно схарактеризувати як сукупність засобів людської діяльності, які забезпечують соціальну пам'ять і соціально значущу творчість, або, інакше кажучи, *репродуктивно-нормативну* та *діалогово-творчу* функції діяльності. Вказані функції тісно пов'язані одна з одною. Репродукується те, що колись було вперше створене. Тому «можна сказати, що культура є не чим іншим як загальним обсягом творчості людства» [1, с. 51].

Культура існує, реалізуючи ці функції, у різних *модусах*: а) *всезагальному* (загальнолюдському); б) *особливих* (зокрема, етнічних, суперетнічних, субетнічних, а також притаманних професійним, віковим, гендерним та іншим компонентам соціуму – включно з малими групами, наприклад родинами); в) *індивідуальних* (особистісних). Принцип орієнтованості на культуру охоплює всі вказані типи її модусів і передбачає налаштування на їхнє гармонійне узгодження.

2.4. До принципу орієнтованості на культуру прилягає принцип **орієнтованості на особу**. Тут слід пояснити, що ми розрізняємо категорії *особи* (англ. *person*) і *особистості* (англ. *personality*). При цьому ми орієнтуємося на позицію, згідно з якою перша категорія характеризує цілісного людського індивіда, а друга зосереджується на його соціокультурних функціях. Зазначимо у зв'язку з цим, що кроком уперед від розмірковувань (придатних для різноманітніших тлумачень) про «соціальну» чи «біосоціальну» сутність особистості (або й людини загалом) нам видається підхід, коли: а) сутність особистості розглядають «як системну сукупність психічних властивостей, що виконують необхідні функції у психічній регуляції соціальної активності індивіда» [26, с. 49]; б) характеризують чинники становлення й розвитку цих функцій (і особи в цілому), визначувані відповідно спадковістю, середовищем (природним і соціокультурним) і власною активністю особи. Здійснюючи *поняттєву конкретизацію* категорії особистості [10], вважаємо за доцільне трактувати особистість як інтегративну якість особи, котра забезпечує її здатність бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури.

Утім, розрізняючи *особу* і *особистість*, варто наголосити й на сутнісному зв'язку між ними. Адже саме та якість індивіда, яка дозволяє йому – способом, індивідуально й типологічно специфічним, – прилучитися до культури й надалі функціонувати як суб'єкт культури (або, називаючи цю якість одним словом, – *особистість*), є підстави вважати найважливішою характеристикою цього індивіда саме як соціалізованої людини, *особи*. Тож, не заглиблюючись в історичні перипетії становлення обговорюваних термінів, можемо радіти з того, що

співвідношення їхніх граматичних форм відповідає співвідношенню їхніх значень.

Принцип орієнтованості на особу передбачає спрямованість (у реалізації якої гуманістично налаштовані педагоги й психологи покликані підтримувати своїх підопічних): а) на шанування і гармонійне вдосконалювання особи у єдності її фізичних, психологічних і духовних властивостей, забезпечення її повноцінного функціонування (згадаймо запроваджене К. Роджерсом поняття «*fully functioning person*»); б) на підвищення рівня її власне *особистісного* розвитку, що вимагає її якомога повнішої й органічнішої реалізації у культурі – не лише як носія, а й як суб'єкта останньої. Утім, точніше казати про реалізацію особи у системі, компоненти якої репрезентують репродуктивно-нормативну і діалогово-творчу сторони культури у різних згаданих у п. 2.3 модусах.

2.5. Похідним від настанови на поєднання реалізму й конструктивізму є також – з огляду на всеосяжну суперечливість буття – принцип **врахування й гармонізаційного опрацювання суперечностей**.

Певні суперечності постають вже у зв'язку з тим, що гуманістичні ціннісні налаштування є багатокомпонентними. Вони охоплюють, зокрема, прагнення особи і до якнайповнішої творчої самореалізації, і до підтримки інших осіб і спільнот; у свою чергу, така підтримка може бути спрямована або на швидке покращення їхнього поточного стану (за давньою алегорією, на те, щоб «нагодувати голодного рибою»), або на стимулювання їхньої власної конструктивної активності («подарувати голодному вудку»); згадані спільноти можуть бути і малими (як, наприклад, своя родина), і великими – аж до цілого людства. Окреслені суперечності надають гуманістично зорієнтованій активності особи, навіть за більш-менш сприятливих суспільних умов, екзистенційної напруги, часом вимагають здійснення непростих актів вибору.

У характеристиці категорії *гармонії* (до якої, не розкриваючи її змісту, ми неодноразово зверталися вище) приєднаймося до позиції, за якою гармонійною є система, де «усі елементи, аспекти і прояви... внутрішньо збалансовані між собою, утворюючи досконалість цілісності» [22, с. 202]. Застосовуючи це ви-

значення до людської особи як системи, наголосимо на таких сторонах її гармонійності як:

– *різнобічність* (що знаходить вияв, зокрема, у прилученні особи до різних сфер діяльності та, взагалі, взаємодії з навколишнім світом);

– *взаємна відповідність підсистем* (зокрема, описуваних О.Ф. Лазурським [16] за допомогою понять «ендопсихіка» і «екзопсихіка»);

– *цілісність* (згадана у наведеному вище визначенні), яка знаходить яскравий вияв у «тісному, органічному зв'язку властивих даній людині здібностей, об'єднаних навколо одного спільного центра» – пов'язаного найчастіше з «головною справою, ... основним завданням життя цієї людини» [16, с. 60, 59].

Слід зважати на незбіг критеріїв *структурної гармонійності* системи («збалансованості елементів і аспектів», за вищенаведеним визначенням) і критеріїв її *гармонійного функціонування* у певному середовищі («збалансованості проявів»). Наприклад, за К. Леонгардом, не надто сильна демонстративна акцентуація характеру (тобто своєрідна *структурна дисгармонія* особи) допомагає успішній професійній діяльності у сфері сервісу, де є корисним «грати ту роль, яка найбільше імпонує партнерові» [17, с. 45]; отже, функціонування особи стає гармонійнішим.

Рушійною силою розвитку системи (зокрема, особи) є притаманні їй внутрішні суперечності, тобто, знову-таки, *структурні дисгармонії*. І лише коли деяку міру такої дисгармонії (ту, за якої зберігається цілісність системи) перевищено, можливості гармонійного розвитку блокуються, а процес і результати розвитку набувають дисгармонійної, збоченої форми. Широко відомий приклад становлять тут розрізнявані А. Адлером *почуття меншовартості* (нормальний для дитячого віку феномен) і *небезпечний комплекс меншовартості*.

3. Переходимо до тих раціогуманістичних настанов, які є принципами **взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами**.

3.1. Почнемо з **моральності** – заохочення такої поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів, у мотивуванні якої відіграють істотну роль відповідні визначальним цінностям культури норми людського співжиття – *моральні нор-*

ми, у найширшому сенсі. Підкреслимо прагматичну (а не лише духовну) цінність моральних норм. Адже, узагальнюючи різнобічний людський досвід, вони допомагають обійти труднощі конкретного встановлення «справжніх» інтересів суб'єктів соціальної взаємодії та знайти прийнятні способи дій у ситуаціях з високим ступенем невизначеності.

3.2. Наступні три настанови (чи принципи) виходять із необхідності – для будь-кого, хто, керуючись гуманістичними настановами, працює з людьми та їхніми спільнотами, – зважати на *суб'єктні* властивості учасників взаємодії. Йдеться передусім про принцип **толерантності**, що наполягає на повазі до інтересів, прагнень, думок суб'єктів (різного рівня), з якими відбувається взаємодія. Даний принцип запобігає догматичній абсолютизації одних позицій та поглядів і абсолютному, огульному запереченню інших, протистоїть стереотипам, за якими шляхетні мотиви поведінки радо приписуються лише «своїм», тоді як «чужим» – низькі. Водночас гуманістично осмислювана толерантність не передбачає прийнятності будь-якої поведінки, тим паче «не означає упокорення перед побутовим або суспільним злом» [32, с. 177]; йдеться лише про *презумпцію прийнятності*: саме неприйнятність тих чи тих поглядів або дій потребує обґрунтування.

3.3. Слушно вказується, що толерантність становить «умову мирного співіснування», тоді як для розвитку є потрібним діалог [29, с. 27]. Тож ідею врахування суб'єктності розвиває принцип **діалогізму**, суть якого – у доповненні толерантності заохоченням розгортання, між носіями різних позицій, *діалогів*, трактованих як процеси змістової взаємодії, здатні привести до нових, творчих рішень.

3.4. Подальшу конкретизацію умов гуманістично зорієнтованої взаємодії суб'єктів забезпечує принцип **медіаційності**, який обґрунтовується наступним чином. Позитивним, порівняно із ворожнечею (ба навіть із толерантністю, коли вона не спонукає до взаємодії), є сам факт ведення діалогу. Водночас турбота про плідність діалогу привертає увагу до когнітивних механізмів, здатних її за-

безпечити. З огляду на те, що діалог є потрібним тоді, коли вихідні змісти, обстоювані його учасниками, якось відрізняються один від одного, – постає потрібним *медіаційне опрацювання* цих змістів, тобто знайдення й використання опосередкувальних ланок (*медіаторів*), які дозволили б змістам, обстоюваним учасниками діалогу (за необхідності, так чи інакше модифікованим), постати компонентами цілісної системи, прийнятної для вказаних учасників (бодай як основа для подальших діалогів).

4. Наступна група настанов раціогуманістичного світогляду стосується **гуманізації соціальних уявлень і соціальної поведінки** (детальніше див. [4]).

4.1. Виходячи з перебування усіх мешканців Землі «в одному човні» (див. вище, п. 2.1), слід добре **усвідомлювати дедалі меншу адекватність** – через загострення глобальних проблем і посилення взаємозалежності людських спільнот – **трактувань взаємин між спільнотами**, що перебувають у конфлікті, **за принципом «гри з нульовою сумою»**, коли програш однієї зі сторін означає виграш другої. На жаль, дедалі ймовірнішим результатом конфлікту стає програш (ба навіть загибель) обох сторін – до того ж, вони можуть потягнути за собою і спільноти, що не брали участі у конфлікті.

4.2. На шляху додержання цієї незаперечної, з раціонального погляду, настанови стоять, зокрема, психологічні перешкоди. Справді, джерелами загострення конфліктів у сучасному світі є не лише зіткнення реальних інтересів спільнот (ці інтереси, за раціонального підходу й доброї волі сторін, часто можуть бути великою мірою узгоджені), а й психологічні детермінанти, у складі яких глибинні чинники, що мають біологічне підґрунтя, поєднуються із соціально-психологічними, пов'язаними із престижністю конфронтаційності, сповненості нею багатьох (в тому числі таких, що заслуговують на повагу) традицій, передусім патріотичних. Тож, не відкидаючи цих традицій, варто вносити корективи у їхнє осмислення. Шануючи героїв війн, революцій, визвольних рухів, слід брати за взірець не так їхні дії (котрі могли бути слухні за тодішніх історичних

обставин, але були б неадекватні сьогодні), як мужність і патріотизм цих людей. Одним словом, слід **переборювати абсолютизацію протистояння**.

4.3. Водночас слід зважати на потребу в жорсткій боротьбі за перемогу для підтримання життєвого тону і психологічного здоров'я багатьох людей (насамперед, молодих чоловіків). Тож слід **заохочувати суспільно прийнятну реалізацію конфронтаційної активності**: у суспільно потрібному жорсткому протистоянні особам, групам, організаціям, іноді, на жаль, і державам, які безпосередньо загрожують життєвим інтересам інших суб'єктів суспільного життя і/або всього людства; у спорті (подібно до того, як він вимагає фізичної активності, яка необхідна для здоров'я, але якої недостатньо потребують сучасні праця й побут); у різноманітних творчих змаганнях, цивілізованій конкуренції у бізнесі і так само у цивілізованій суспільно-політичній діяльності.

4.4. Разом із тим слід **долати дилему «або агресивність, або пасивність і стагнація»** – через пропагування зразків активної шляхетної поведінки, ознаками якої є творче самовираження особи у тій чи тій сфері, надання безкорисливої допомоги людям, ненасильницька боротьба за реалізацію суспільних ідеалів.

4.5. Конкретизацією попередньої настанови є пропагування **неконфронтаційної солідарності** (тобто толерантної щодо інших спільнот відданості особи певній спільноті – етнічній, релігійній, професійній, напряду в політиці, світогляді, науці, мистецтві тощо). Тут стане у пригоді модель, за якою: а) вказана спільнота перебуває у взаємозбагачувальному діалозі з іншими спільнотами; б) згадана особа впевнена: по-перше, у значущості «голосу» своєї спільноти у цьому діалозі (проте не в тому, що лише її «голос» має звучати); по-друге, у тому, що саме вона, ця особа, здатна й повинна додати сили до того «голосу» (бо він є рідним для неї, хоч вона готова слухати й інші «голоси») і збагатити його своєю індивідуальністю.

4.6. Видається необхідним **поширення гуманістичних ментальних і поведінкових моделей**, вироблених і апробованих у певній соціокультурній царині, **на значно ширшу сферу буття**. Йдеться, зокрема, про поширення на по-

ведінку у різноманітних мікро- і мікросоціальних ситуаціях головного принципу медичної деонтології «Не зашкодь, а якщо можеш – допоможи». Заслугує також на найширше запровадження апробований у гуманістичній психології та педагогіці принцип орієнтації на найкращі потенції підопічної особи, внаслідок чого ймовірність їх реалізації набагато зростає (так зв. *парадокс гуманістичної атрибуції* [5, § 4.5]).

4.7. **Виконуючи** ті чи ті **соціальні ролі** (особливо, в умовах конфлікту спільнот), треба **шукати шлях між Сциллою лицемірства й цинізму**, коли особа в душі байдужа до виконуваної ролі чи навіть зневажає її, **та Харибдою фанатизму**, коли особистість зливається з роллю. Ця мета досягається через додержання системи цінностей, а не якоїсь однієї. Наприклад, дипломат має обстоювати в переговорах конкретні інтереси своєї держави, але водночас дбати про загальнолюдські цінності, про зміцнення загального миру (що, до речі, відповідає й довгостроковим інтересам його власної країни). Саме такий підхід допомагає запобігати конфліктам і врегульовувати ті, що вже виникли.

4.8. Зусилля мають спрямовуватись також на **зменшення впливу поведінкових і ментальних моделей, які заважають реалізації гуманістичних цінностей**. Це, зокрема:

а) моделі, просякнуті *маніхейством* (трактованим широко, тобто без прив'язування до давньої релігійної течії, позначування якої становить вихідну функцію даного терміна). Маніхейство, за цього трактування, – це «абсолютизація конфлікту, розриву між елементами суспільства, один з яких можна розглядати як втілення зла» [2, с. 86–87];

б) моделі, які обмежують дію моральних норм «крейдовими колами», поза якими (серед «чужинців») «наче й не існують» [12, с. 269].

5. Зосередимося тепер на настановах, притаманних **раціогуманізму як методологічній орієнтації у людинознавстві**. При цьому найбільше будемо цікавитися сферою психології, передусім психології особистості.

5.1. Вихідна ідея полягає тут у **поширенні настанов раціогуманістичного світогляду на взаємодію соціокультурних спільнот (а також їхніх представників і обстоюваних ними ідейних систем)**. Віднесена, зокрема, до психологічної науки і практики, ця риса раціогуманістичної орієнтації постає як *принцип самозастосовуваності гуманістично орієнтованої психології* [6]. Згідно з ним, зазначена орієнтація має охоплювати усі сфери професійної діяльності психологів, серед них: практичну, дослідницьку, комунікативну (зокрема, освітню), методологічну. В усіх цих сферах слід: по-перше, прагнути максимального розкриття конструктивних здатностей суб'єкта діяльності; по-друге, забезпечувати діалогічну, просякнуту повагою до партнера й налаштовану на розкриття і його конструктивних здатностей, взаємодію з ним; партнером тут може бути клієнт, досліджуваний, студент, а може бути і представник іншої сфери культури, іншої галузі знання, іншого теоретико-методологічного підходу, іншої психотерапевтичної школи тощо.

5.2. Головний зміст раціогуманізму в царині методології науки полягає у **застосуванні раціогуманістичного світогляду** (його принципів і заохочуваних ним ментальних і поведінкових моделей) **у науковій діяльності**. Це стосується, зокрема, викладеного у п. 2.2 принципу орієнтації на позитивні можливості розвитку об'єкта, значущого для суб'єкта діяльності. Тож варто **зосереджуватись у сприйманні теоретико-методологічних позицій**, відмінних від своєї, передусім **на їхньому позитивному потенціалі**, на можливостях їхнього конструктивного розвитку – і сприяти такому розвитку зазначених позицій (а разом із тим і своєї власної) засобами *діалогу*. Що ж до критики (безумовно, необхідної в науці й у практиці, яка орієнтується на науку), то вона має спрямовуватися не лише на позицію партнерів по діалогу, а й на власну (або власної наукової школи) позицію.

5.3. Чи повинен вчений, щоб пропагувати і впроваджувати в життя певні ідеї, передусім **вірити** у їхню істинність? Керуючись викладеною у п. 4.5 *настановою на неконфронтаційну солідарність*, відповімо так: обстоюючи та реалізуючи певні ідеї (втілені у відповідні наукові моделі), вчений (як і налашто-

ваний на співпрацю з наукою практик), звичайно, має вірити, але не у їхню абсолютну істинність, а у дві речі:

по-перше, у те, що ці ідеї, попри їхні недоліки й обмеження, є потрібними для розв'язання тих чи тих задач – науково-пізнавальних або практичних (соціальних, виробничих, педагогічних тощо), що вказані ідеї мають, принаймні у певних відношеннях, переваги над іншими ідеями щодо тих самих об'єктів, тому вони обов'язково мають звучати у діалозі (який претендує на плідність) із згаданими іншими ідеями;

по-друге, у те, що саме даний суб'єкт діяльності, оскільки певні ідеї близькі йому, покликаний обстоювати, застосовувати й розвивати їх, репрезентувати їх у згаданому діалозі, у взаємодії з іншими ідеями – і в такий спосіб сприяти прогресові науки й практики.

5.4. Водночас **зацікавлено-конструктивне ставлення поширюється**, за раціогуманістичної орієнтації, і **на ідеї партнерів**, в ідеалі – з тим, щоб, за В.С. Біблером, «постійно розвивати нескінченні потенційні резерви не лише моєї власної, а й іншої логіки» [11, с. 407–408]. Через вказане розвинення долається надмірне протиставлення методологічних підходів, які часом виявляються не такими несумісними, як це уявлялось, і до них вдається застосувати операцію *медіації* (див. п. 3.4).

Сказане стосується, зокрема, протиставлення природничо-наукової парадигми *дослідження об'єкта* і гуманітарної парадигми *діалогічної взаємодії суб'єктів* (детальніше див. [3]). Найчастіше вважають, що побудована за першою парадигмою практика психологічного експериментування, наприклад у сфері вивчення пізнавальних процесів, нехтує суб'єктними якостями досліджуваної особи. Проте насправді вони знаходять вияв в експерименті, ба навіть без них він взагалі не відбувся б. Досліджувані (часто це студенти психологічних відділень), як правило, намагаються, по-перше, співпрацювати з експериментатором і, по-друге, продемонструвати найкращі результати, на які здатні. Саме тому, що вони виявляють ці суб'єктні якості (й тою мірою, якою вони їх виявляють), експериментатор отримує право, вивчаючи психічні функції, ніби абст-

рагуватися від суб'єктності випробуваних. У лабораторії, зазначав Р. Мей, при-
таманний людині «елемент рішення і відповідальності за власну екзистенцію
тимчасово призупинений заради мети експерименту» [20, с. 134]; але, пого-
джуючись на таке призупинення, досліджуваний реалізує специфічним чином
свою суб'єктність. Водночас заслужене визнання отримує нині *явне врахування*
у самій організації експерименту суб'єктних якостей досліджуваного, коли на-
віть у психофізичних експериментах до нього ставляться «як до суб'єкта, здат-
ного розповісти про те, яким чином він виконує експериментальне завдання»
[13, с. 137].

5.5. Відзначається, що «не лише психологія як наука має свою методоло-
гію, але й будь-яка методологія має свої психологічні передумови – свою “пси-
хологію”» [33, с. 264]. Проте остання може бути не лише такою, яка склалася
стихійно, а й такою, у якій найповніше втілилися психологічне здоров'я науко-
вців, їхня здатність до самоактуалізації, зокрема на її найвищому рівні, харак-
терному для так зв. *трансцендерів* [19]. Безперечно, на діяльність у сфері науки
(зокрема, людинознавчій), так само як у сфері гуманітарної практики, поши-
рюються **загальні психологічні закономірності соціальної поведінки**. Вод-
ночас вчений (або практик, який працює з людьми), коли він досяг високого рі-
вня особистісного розвитку і професійної культури, здатний тою чи іншою мі-
рою **трансцендувати найпоширеніші форми прояву згаданих закономірно-
стей** – регулюючи (завдяки розвиненій волі) свої мотиви у напрямку більшої
відповідності ключовим для нього цінностям, виявляючи (завдяки розвиненому
мисленню) і визнаючи (завдяки сформованій інтелектуальній чесності та слаб-
шому, ніж в більшості людей, конформізму) властивості досліджуваних явищ,
зазвичай трактовані викривлено через стереотипи, що домінують у соціумі або
у професійному середовищі, і т. ін. Характерний приклад (запозичений у А. Іг-
натова): хоч цінності, які сповідує історик, можуть призводити до ілюзій і по-
милок, але «любов до істини теж є цінність»; тож, керуючись нею, він пишається
тим, що «в змозі подолати свої власні симпатії, в змозі дозволити собі

об'єктивність» (цит. за [14, с. 185]; детальніше про зачеплену тут проблему див. у [8]).

5.6. Застосовуючи настанову 2.2 до типових людинознавчих об'єктів, зазначимо, що *недиз'юнктивність* (за А.В. Брушлинським) їхніх властивостей, *континуальність* переходів між їхніми станами не виключають *якісної визначеності* вказаних об'єктів і станів, але роблять складнішою її характеристику, зокрема спонукаючи застосовувати специфічні поняття, як-от «зародкові форми особистості», за Л.С. Виготським. Дослідники і практики мають **зважати на ці складності, але не лякатися їх**. За афоризмом Альберта Айнштейна, «*raffiniert ist der Herrgott, aber boshaft ist er nicht*» («Господь є вишуканий, але не злостивий»).

5.7. Одним із прийомів врахування зазначених складностей постає звернення (зокрема, у характеристиці особистості) до **категорії можливості**. Так, М.М. Рубінштейн визначав особистість «як індивідуальну культурно-творчу силу або як можливість її» [30, с. 34]. Відповідно, в освіті й вихованні є необхідною орієнтація не лише на актуальні, а й на *потенційні можливості* підопічних осіб (згадаймо «зону найближчого розвитку», за Л.С. Виготським).

5.8. Значущою для суспільної практики й людинознавчої науки є й **категорія ідеалу**. Всупереч уявленням романтиків-максималістів, з одного боку, і циніків, з іншого, нездійсненність ідеалу (наприклад, ідеалу соціальної справедливості або ідеалу осягнення істини) у його абсолютному вимірі не позбавляє цей ідеал значущості – психологічної, педагогічної й соціальної – та не виключає успіхів у наближенні до нього.

Сказане стосується, зокрема, **нормативних професійних ідеалів**, базованих на цінностях, визначальних для відповідних професій. При характеристиці професійного ідеалу вченого [8] зустрічаємося із суперечністю: знання вченого мають бути *безсторонніми* (відповідно до визначального для науки ідеалу осягнення *істини*); водночас вони, як і будь-які людські знання, просякнуті афективно забарвленими смислами і тому є *небезсторонніми*. Шляхи бодай часткового подолання окресленої суперечності (характерні відповідно для природни-

чонаукової та для гуманітарної традиції) передбачають: а) зосередження згаданих смислів не так на об'єкті пізнання, як на самій пізнавальній діяльності; б) звернення, при характеристиці ідеалу вченого, не лише до категорії істини, а й до категорії *правди*, котра «поєднує у собі як гносеологічний, так і аксіологічний аспекти» [24, с.117].

5.9. Характерне для людей, що самоактуалізуються, **відкрите, неупереджене ставлення до світу має виявлятися у доборі** вченим-людинознавцем **засобів науково-пізнавальної діяльності**. Йдеться (детальніше див. [9]) про готовність залучати до використання в дослідженні найрізноманітніші джерела інформації (літературні, медійні, особистий досвід тощо), поняттєві й формальні моделі, філософські концепції тощо – навіть якщо ці засоби, згідно зі стереотипами, що панують у професійному середовищі чи в цілому соціумі, трактуються як несолідні (бо, скажімо, виглядають простими до примітивності), екзотичні (бо запозичені з іншої культурної сфери) або скомпрометовані (бо, наприклад, високо цінувалися за тоталітарного режиму). Тут простежується аналогія із хрестоматійними рядками Ахматової про те, «из какого сора растут стихи, не ведая стыда». Головним і в поезії, і в науці є не те, *що* використовується, а те, *як* використовується (і, звичайно, отримуваний результат).

Необхідно лише (окрім додержання правових і моральних норм) користуватися цими (як і усіма іншими) засобами *розумно* – такою мірою і в такий спосіб, щоб вони найкраще прислужилися розв'язанню наукової задачі. Можна погодитись із відомим афоризмом П. Фойєрабенда «everything goes», але додавши: «in the proper way» (у вільному перекладі: «усе згодиться, вжите у належний спосіб»).

Зрештою, слід бачити позитивні аспекти і у структуралістській дисциплінованості думки, і у її постмодерністській розкутості – і, згідно з настановами 3.4 і 5.4, здійснювати (хоч як це нелегко) медіацію між ментальними утвореннями, отриманими на основі цих налаштувань.

5.10. Конкретизуємо сказане у п. 5.9 щодо засобів, які багатьма вважаються скомпрометованими. До них належить, зокрема, *діалектичний матеріа-*

лізм. Тим часом, той факт, що комуністичний тоталітаризм надавав монопольного статусу цьому філософському напрямку (і тим спричинював його вульгаризацію), не свідчить про сутнісний зв'язок між ними. Звертаючись же до *суті справи*, знаходимо підстави вважати, що **евристичний потенціал діалектичного матеріалізму** (зокрема, стосовно психології) не вичерпаний. У руслі конкретизації діалектичних закономірностей буття перебувають плідні ідеї саморуху особи на базі розгортання її внутрішніх суперечностей та «сполучування» із цим процесом педагогічних та інших зовнішніх впливів [15; 18]. Констатується значущість, для аналізу процесів розвитку, «образу-моделі» спіралі, чий потенціал було розкрито «в діалектиці – спочатку гегелівській, а згодом і (в основному) марксистській» [31, с. 42].

Цей «образ-модель» знаходить вияв, наприклад, у констатації, за якою «психічна досконалість дорослої людини – наявність розвиненого внутрішнього світу, протиставленого світу зовнішньому, присутність особових цілей, планів і намірів, самостійність і вольова регуляція поведінки – стає перешкодою для її безпосередніх живих контактів зі світом у багатьох ситуаціях і навіть гальмом у духовному розвитку дорослого»; проте «чим більш зрілою й мудрою стає доросла людина, тим більше вона прагне до возз'єднання зі світом...» [25, с. 207].

Разом із тим є актуальним збагачення засобів аналізу процесів розвитку у психології здобутками новітніх розробок синергетичного напрямку.

5.11. На завершення статті можна зробити **висновок**, що додержання раціогуманістичної орієнтації, яка поєднує обстоювання гуманістичних цінностей зі спиранням на здобутки інтелектуальної культури, є цілком можливим і корисним, зокрема в опрацюванні категорії особистості. У наступних працях треба буде докласти зусиль до конкретизації й розвинення окреслених вище положень.

Література

1. Андреев Д. Роза Мира. – М.: Эксмо, 2006. – 800 с.

2. *Ахиезер А.С.* Мифология насилия в советский период (возможность рецидива) // *Обществ. науки и современность.* – 1999. – № 2. – С. 85–93.

3. *Балл Г.* Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті // *Соціальна психологія.* – 2006. – № 4. – С. 3–14; 2007. – № 2. – С. 14–26; 2007. – № 6. – С. 3–16; 2009. – № 1. – С. 3–21.

4. *Балл Г.О.* Психологічні аспекти гуманізації суспільних відносин у контексті парадигми діалогу // *Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / За заг. ред. Г.О. Балла, М.В. Папучі.* – Ніжин: Вид-во „Міланік”, 2007. – С. 5–16.

5. *Балл Г.О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. 2-е, доповнене. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. – 232 с.

6. *Балл Г.А.* Принцип самоприменимости гуманистически ориентированной психологии // *Горизонты образования.* – Севастополь, 2008. – № 2. – С. 6–21.

7. *Балл Г.А.* Психологические принципы современного гуманизма // *Вопр. психологии.* – 2009. – № 6. – С. 3–12.

8. *Балл Г.О.* Професійний ідеал ученого в контексті психолого-епістемологічних понять // *Горизонты освіти.* – Севастополь, 2010. – № 1. – С. 6–18.

9. *Балл Г.А.* Рациогуманистическая ориентация в научной деятельности психологов // *Журнал практикующего психолога.* – 2010. – Вып. 17. – С. 43–61.

10. *Балл Г.О., Медінцев В.О.* «Особистість» як категорія і як поняття // *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка.* – Т. XII, част. 5. – К.: Гнозис, 2010. – С. 27–35.

11. *Библер В.С.* От наукоучения – к логике культуры. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.

12. *Библер В.С.* На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. – М.: Русск. феноменологич. общ-во, 1997. – 440 с.
13. *Воловикова М.И.* Мастер психологии (штрихи к портрету К.В. Бардина) // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 2. – С. 136–137.
14. *Кантор В.К.* [Рецензия на кн.:] *Ignatow A.* Chronos im Blickfeld von Klio: Versuch einer Erkenntnistheorie der Historie // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 184–186.
15. *Костюк Г.С.* Избр. психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
16. *Лазурский А.Ф.* Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
17. *Леонгард К.* Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1981. – 392 с.
18. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
19. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
20. *Мей Р.* Становлення екзистенційної психології // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Т. 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 124–162.
21. *Мень А.* Трудный путь к диалогу. – М.: Радуга, 1992. – 464 с.
22. *Можейко М.А.* Гармония // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ; Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 201–202.
23. *Моисеев Н.Н.* Системная организация биосферы и концепция коэволюции // Обществ. науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 123–130.
24. *Никифоров А.* Революция в теории познания? // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 113–117.

25. *Осорина М.В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 1999. – 288 с.

26. *Пастушеня А.Н.* Системно-функциональный подход к личности в психологии // *Белорусский психологический журнал.* – 2004. – № 1. – С. 44–51.

27. *Поддъяков А.Н.* Противодействие обучению и развитию как психолого-педагогическая проблема // *Вопр. психологии.* – 1999. – № 1. – С. 13 – 20.

28. *Разлогов К.Э.* Глобальная или массовая? // *Обществ. науки и современность.* – 2003. – № 2. – С. 143–156.

29. *Рац М.* Диалог в современном мире // *Вопр. философии.* – 2004. – № 10. – С. 20–32.

30. *Рубинштейн М.М.* Социализм и индивидуализм. (Идея личности как основа мировоззрения). – М., 1909. – 124 с.

31. *Семаго М.М.* О некоторых универсалиях образа познания // *Мир психологии.* – 2009. – № 4. – С. 39–47.

32. *Шахов М.О.* [Рецензия на кн.:] Толерантность / *Общ. ред. М.П. Мчедлова.* – М., 2004 // *Вопр. философии.* – 2005. – № 4. – С. 177–179.

33. *Юревич А.В.* Психология и методология. – М.: ИП РАН, 2005. – 312 с.

34. *Яцута Е.И.* Контент-центрированный подход к фасилитации личностного развития // *Ежегодник Российского психологического общества. Спец. выпуск.* – Т. 1. – М.: Январь, 2005. – С. 46–48.

Раскрывается сущность рациогуманизма как мировоззренческой и методологической ориентации. Характеризуются её главные установки, касающиеся: а) взаимодействия субъекта с миром; б) его взаимодействия с другими субъектами; в) гуманизации социальных представлений и социального поведения; г) методологии человековедения (причём наибольшее внимание уделяется психологии личности).

Ключевые слова: гуманизм, рациогуманизм, культура, лицо, личность, гармония.

The author reveals the essence of ratio-humanism as of world-view and methodological orientation. He characterizes its main principles relating to: (a) an agent's interaction with the world; (b) an agent's interaction with other agents; (c) humanization of social representations and social behavior; (d) methodology of human sciences (paying the most attention to psychology of personality).

Key words: humanism, ratio-humanism, culture, person, personality, harmony.